

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ЧАС СМОЛЕНСЬКОЇ ВІЙНИ (1632–1634 РР.)

Деулінське перемир'я, згідно з умовами якого Чернігово-Сіверщина увійшла до складу Речі Посполитої, мало тривати до початку липня 1633 р. Не підлягає сумніву, що московською стороною це перемир'я розцінювалося як вимушене, як засіб для виграшу часу. Принагідно слід зазначити, що королевич Владислав зберігав за собою титул московського царя, а західний сусід Москви не визнавав її актуального царя Михайла Федоровича за законного. Протягом 1620 – початку 1630-х рр. московський уряд проводив цілеспрямовану політику зміцнення обороноздатності країни, реформування збройних сил. Смерть Сигізмунда III 30 квітня 1632 р. і наступний процес обрання нового короля, який з часу впровадження у Речі Посполитій принципу елекційності трону займав досить довгий відрізок часу, змусили Москву пришвидшити реалізацію своїх планів щодо відвоювання Смоленська і Сіверщини. У Речі Посполитій лише нещодавно завершилося козацьке повстання під проводом Тараса Трясила, що супроводжувалося масовим переведенням козаків до селянського стану. Швеція, попри укладення з Річчю Посполитою у вересні 1629 р. вигідного для себе Альтмаркського перемир'я, продовжувала сподіватися на подальше послаблення Польсько-Литовської держави і в зв'язку з цим засобами таємної дипломатії намагалася утворити антипольський блок, який, крім Франції, Голландії, Туреччини, Криму, Трансильванії й Москви, мав включити також внутрішню опозицію – протестантів і запорозьке козацтво. Як завжди актуальною для Речі Посполитої залишалася небезпека з півдня: постійно з боку татар і залежно від обставин з боку Османської імперії. Безперечно, додаткові аргументи для розв'язання війни Москва отримала після вступу в Тридцятирічну війну запеклого ворога Речі Посполитої – Швеції і її перших перемог протягом 1631–1632 рр., оскільки Сигізмунд

III дозволяв представникам ворожої щодо Швеції держави Габсбургів вербувати найманців на території своєї держави і підтримував її дипломатичними засобами.

Сіверський напрямок ведення воєнних дій для московського уряду відігравав допоміжну роль, тому сили, сконцентровані тут, були значно менші, ніж скеровані під Смоленськ. За нашими підрахунками чисельність військових сил у прирубіжних з Чернігово-Сіверщиною містах, враховуючи можливість залучення до тих чи інших операцій місцевих волонтерів і донських козаків, наближалася до 10 тис. чол. Натомість, слід зазначити, що навіть при бажанні московські прирубіжні воеводи не могли вислати всі наявні військові з'єднання на територію ворога, оскільки актуальною залишалася небезпека набігів кримських татар.

З іншого боку, річпосполитська сторона мала на території Чернігово-Сіверщини трохи більше 2 тис. чоловік, які могли взяти участь у бойових діях. Окремо слід згадати приватні війська князя Яреми Вишневецького, які формувалися і розташовувалися на київському Задніпров'ї, але час від часу брали участь у воєнних операціях на Чернігово-Сіверщині. Вже під час облоги Новгород-Сіверського сили «короля» Задніпров'я оцінювалися обложеними в 15 тис. вояків. Ця цифра щонайменше вдвічі завищена, але й 7–8 тис. озброєних людей, якими розпоряджався Я. Вишневецький менше ніж через місяць після початку бойових дій в регіоні, являли собою найбільш значну збройну силу на українському лівобережжі Дніпра.

Отже, на початок Смоленської війни сили, що мали протистояти московським військам у регіоні Чернігово-Сіверщини, принаймні вдвічі їм поступалися.

Керівництво Речі Посполитої усвідомлювало необхідність зміцнення обороноздатності регіону, але скупі можливості державної казни нанівець зводили всі плановані заходи щодо цього. Більш пріоритетним з огляду на виділення фінансових ресурсів для забезпечення оборони традиційно вважався південно-східний кордон, де татарські напади і турецька загроза мали перманентний характер. Тому навіть зосереджені на Чернігово-Сіверщині та сусідньому київському Задніпров'ї частини військового керівництва Речі Посполитої змушене було перекидати на татарські шляхи. Ситуація погіршувалася тим, що всі замки Чернігово-Сіверщини були дерев'яні, а сполучен-

ня між ними ускладнювалося значною кількістю рік. Керівники московських прирубіжних військ, завдяки наявності у своєму складі підрозділів дворян і боярських дітей з Новгород-Сіверського, Чернігова, Стародуба і Почепа, орієнтувалися на місцевості не гірше, а часто-густо й ліпше від місцевих командирів. Значна частина трудового населення регіону була православною за віровизнанням і спорідненою з домінуючим етносом сусідньої Московської держави. Все це ускладнювало підготовку Речі Посполитої до військового конфлікту зі східним сусідом.

Московські війська були готові до виступу вже в травні 1632 р. Але ряд чинників – переговори з шведським королем Густавом-Адольфом, складнощі з обранням воєвод – керівників військових контингентів та, в першу чергу, напад татар на південні повіти держави – примусив царя та його оточення відкласти початок бойових дій до вересня 1632 р. Така відстрочка дала додатковий шанс Речі Посполитій. Були здійснені певні заходи щодо посилення залог прикордонних з Москвою замків, зокрема Смоленська, Дорогобужа. Замків Чернігово-Сіверщини ці заходи не стосувалися.

Королевич Владислав Ваза на початку 1632 р. двічі надсилав своїх комісарів у прирубіжні міста для обстеження стану укріплень та забезпечення їх збройними контингентами. Як тільки відкрився в кінці січня 1632 р. вальний сейм, капітан Новгород-Сіверського Ян Кунинський отримав листа з Варшави з наказом укріплювати місто. Капітану вдалося зосередити певні продовольчі ресурси та розпочати будівництво нових стін. У 1631 р. в Новгород-Сіверський прибуло 50 німців з планованих 500, і вони почали возити дерево до міста, щоб ставити нові башти і зміцнювати стіни та насип навколо міста. Здійснювалися спроби зміцнити й чисельність місцевого гарнізону. У травні 1632 р. до Новгород-Сіверського прибув з Ніжина колишній новгород-сіверський капітан Щ. Вишель і привів з собою близько 90 кіннотників. Крім цього, Щ. Вишель мав провести у Новгороді-Сіверському на початку липня popis служилих людей (шляхти-ленників та їх пахолків) трьох повітів – Чернігівського, Новгород-Сіверського й Стародубського. Подібними заходами та вже згаданим найняттям запорозьких козаків до головних міст Чернігово-Сіверщини обмежувалася підготовка місцевих урядників до війни з Московською державою.

Через 10 днів після того, як під ударами московських військ впало перше місто на території Речі Посполитої – Серпейськ (22 жовтня 1632 р.) – у Москві було схвалене рішення про відкриття нового театру військових дій проти Речі Посполитої – на Сіверщині.

Тут деякий час тривали дрібні провокаційні дії з обох сторін, які навряд чи ініціювалися згори. Так, 31 жовтня московські ратні люди, що дислокувалися у Севську, несподівано здійснили нічний напад на деревню Страчів Новгород-Сіверського повіту. Згодом така ж доля чекала й селян сусідньої деревні Порохонь. Через два дні зусиллями Федора Плещеева, Баїма Болтіна, що готували похід на Новгород-Сіверський, а також севського воєводи Михайла Єропкина свавільники були повернуті до Севська. Проведене розслідування показало, що ініціаторами грабіжницьких акцій виступили севські стрільці та комарицькі козаки (всього в грабежах взяли участь близько 90 осіб). Реакція центральної влади на цю подію характеризується продуманістю. Цар наказав грабіжників покарати, а все пограбоване повернути жителям Страчева й Порохоні, частина з яких щодо цього «била государю чолом». Таким чином, серед «руських мужиків» прикордонних населених пунктів Новгород-Сіверського повіту поширювалася думка про доброго царя, а новгород-сіверській адміністрації демонструвалося начебто небажання московської сторони вступати у конфлікт.

Судячи з матеріалів Розрядного приказу, такі грабіжницькі походи не були поодинокими. 13 листопада близько 800 ратних людей, комарицьких мужиків та селян Свинського монастиря вирушили за лінію кордону. Біля села Береза (північніше Глухівського городища) вони вступили у бій з пахолками власника цього села – Яна Осинського. Після цього прибульці з-за кордону почали грабувати новгород-сіверські села й деревні, де такого спротиву, як у Березі, не зустріли. Ця акція вже всерйоз занепокоїла новгород-сіверського капітана Яна Кунинського, за наказом якого розпочалася концентрація чоловіків – жителів повіту в Новгороді-Сіверському.

Зі сторони Речі Посполитої кордон також неодноразово порушувався ще до початку ведення широкомасштабних військових дій у регіоні. Наприкінці жовтня – на початку листопада були здійснені походи з Миргорода, Прилук, Ніжина, Новгорода-Сіверського на населені пункти Рильського і Брянського повітів.

Така ситуація «ні війни, ні миру» не могла тривати довго, тим більше, що московська сторона готувалася до ведення активних дій на Сіверщині. Ще 3 жовтня севський воєвода Михайло Єропкін отримав царську грамоту, згідно з якою йому заборонялося впускати до Севська литовських торгових людей. Не важко здогадатися, що така заборона мала на меті не допустити витоку інформації про підготовку до військових дій.

На час початку військових дій у регіоні московські війська вже досягли значних успіхів на головному (Смоленському) напрямку та на півночі. Стародубський повіт відділявся від основної частини Смоленського воєводства значним масивом лісів, натомість з Чернігово-Сіверщиною складав географічну цілісність. Тому військові операції московських військ на литовській і польській частинах Сіверщини розпочалися одночасно. Війська, задіяні в цьому регіоні, ділилися на два контингенти: один вийшов з Брянська з наміром захопити Почеп, Трубчевськ, Стародуб; другий – з Севська у напрямі Новгород-Сіверського. Окрему роль виконували військові підрозділи, сконцентровані у Путивлі й Рильську. Їх завданням було знищення опорних баз і військових загонів ворога у міжріччі Десни та Сейму.

Не виключено, що представники королівської адміністрації на Чернігово-Сіверщині, отримавши інформацію про зосередження московських військ у прирубіжній зоні, спробували організувати превентивний похід. Метою його мав бути Путивль – місто особливо важливе з військової точки зору, єдина кам'яна фортеця у всій Сіверщині. Концентрація шляхетських і козацьких військових формувань мала відбутися у Батурині. Путивльські воєводи Андрій Литвинов-Масальський та Ігнат Уваров надіслали туди загін на чолі з головою Никифором Яцином, якому вдалося взяти Батуринський острог, захопити в полон 48 чол., знамена, барабани, зброю і боеприпаси. Відомості, які отримали воєводи від полонених, переконали їх у можливості проведення більш широкомасштабних акцій на території сусідньої держави. Як виявилось, реєстрові козаки хоч і були вже мобілізовані, але все ще перебували у своїх полкових містах. Більше того, на заклик капітанів Новгород-Сіверського і Чернігова до козаків прибути на допомогу їхній гетьман відповів негативно, посилаючись на відсутність королівського розпорядження і нарікаючи на образи, завдані ко-

закам під час складення останнього реєстру. Князь Я. Вишневецький у Лубнах лише почав формувати військові підрозділи, набираючи до них всіх охочих людей та виписаних козаків. Концентрація сил у Батурині мала обмежений характер. Тут перебувало всього 200 чол. Реєстрові козаки (80 чол.), найняті у Ніжині А. Вишневським, прийшовши до Батурина, поділилися: частина на чолі з отаманом Сергієм залишилася в місті, інша частина під керівництвом сотника Сеньки Хорошого направилась в село Риботин (північніше Батурина, на лівому березі Десни) з метою поставити там острожок.

Після першого ж успіху московські прирубіжні воеводи мобілізували всіх служилих людей до полків. Взяття Батурина мало тактичний характер: слабо укріплене містечко не могло стати базою проведення подальших військових операцій на Чернігово-Сіверщині. Тому острог путивльські ратні люди спалили, а самі повернулися в Путивль. Містом, яке, на думку московського військового керівництва, мало відіграти стратегічну роль на початковому етапі війни, був Новгород-Сіверський. Його взяття дозволяло встановити контроль над значною частиною басейну Десни, а також створювало передумови для з'єднання двох військових контингентів (північного й південного), призначених для завоювання Сіверщини, у районі Стародуба. Для виконання цього завдання було сформоване військо. Його чисельність точно невідома, але на основі пізніших даних можна ствердити, що до його складу входило не менше 1200 чол. Його керівником став воевода Баїм Болтін.

Коли Б. Болтін вирушив з Севська, невідомо, але 5 грудня він вже знаходився біля Новгорода-Сіверського. За 15 верст¹ від мети свого походу Б. Болтін відправив авангард свого війська (понад 500 чол.) на чолі з Семеном Болтіним під Новгород-Сіверський, ймовірно, сподіваючись зненацька захопити місто. Проте капітан Новгорода-Сіверського Я. Кунинський отримав інформацію про марш військ Б. Болтіна і встиг здійснити ряд заходів для оборони міста. У ньому були зосереджені шляхта, ланові козаки і гайдуки (разом близько 300 чол.) Залога мала 12 мідних литих гармат польової стрільби, 10 залізних фортечних гармат (затинних) і 6 бочок пороху. У місті також залишилися міщани і сконцентрувалися повітові селя-

¹ Одна московська верста складала 1,067 км.

ни, які походили з Литви або ж сусідніх українських воєводств (800–850 чол.). Натомість селяни російського походження (152 чол.; члени їх сімей залишилися в місті) були поміщені в костелі, що знаходився, ймовірно, в посаді. Для їх охорони міське керівництво направило 100 запорозьких козаків і дві невеликих гармати, що могли стріляти з-за стін костелу. Розміщення цих селян поза стінами міста й під охороною козаків свідчило про те, що Я. Кунинському був відомий факт падіння 25 жовтня Дорогобужа – одного з найбільш уфортифікованих замків литовського-московського прикордоння – саме внаслідок зради місцевого населення.

Як тільки частини під керівництвом С. Болтіна з'явилися під Новгородом-Сіверським, з міста вийшов кінний загін (200 чол.), який за дві версти від міста зав'язав бій з московським авангардом. Подвійна перевага останнього примусила новгород-сіверців відступити до міста; 25 чол. потрапило в полон, 20 чол. рятувалося втечею в навколишні ліси. Того ж дня під місто підійшли основні сили московського війська на чолі з Б. Болтіним і стали в посаді за земляним валом. Перші бої мали місце 7 і 10 грудня. Приблизно ж тоді в Путивль «на государеве ім'я» вийшло 550 жителів Новгород-Сіверського повіту з сім'ями. Місцеві воєводи наказали їм ставити острожок біля чернігівської дороги. Ці факти підтвердили сподівання московських військових начальників на прихильне ставлення до Москви мешканців повіту російського походження. Увечері 10 грудня Б. Болтін надіслав до костелу, де перебували саме такі мешканці повіту, розвідника з агітацією про перехід на службу до царя. Посаджені в костелі й рову селяни погоджувалися перейти, але вийти боялися, посилаючись на те, що їх стережуть козаки, а члени сімей знаходяться в місті й з ними можуть розправитися. Вони пообіцяли лише, що не будуть чинити опору в разі штурму костелу й рову московськими військами. Одержавши таку відомість, Б. Болтін дав команду на штурм костелу, й того дня він був взятий.

Взяття костелу було безсумнівним успіхом Б. Болтіна, оскільки дозволяло сконцентруватися виключно на облозі міста. Вона спочатку не приносила відчутних результатів. Воєвода пояснював це добрим станом міських укріплень. «Місто міцне, добре стоїть на високому з усіх боків у ріст насипі. Води у них відняти не вміємо, бо тайник зроблено з міста аж у Десну ріку.

А під тим місцем, де тайник, у них ріка не замерзає» – писав він у Розрядний приказ. Московські частини склалися переважно з кінноти, яка була малопридатною для облоги. Крім цього, Б. Болтін не мав артилерії. Я. Кунинському вдалося нагромадити в місті досить значні запаси харчів і боєприпасів. Б. Болтін, очікуючи підмоги, звів систему острожків навколо міста, які захищали його військо якоюсь мірою від замкової артилерії, а також перешкоджали обложеним налагодити контакти з військовими частинами на території регіону, які могли б прийти на допомогу. Я. Кунинському все-таки вдалося надіслати посланців – шляхтича Михайла Орла та посадського мужа Романа Медведєва – до Лубен і Ніжина з проханням про допомогу. Проте сили, зібрані у Ніжині капітаном Щ. Вишлем та А. Вишневським, виявилися незначними (близько 1 тис.); Я. Вишневецький, який, начебто, мав іти з 15-тисячним військом до Ніжина, у допомозі відмовив, посилаючись на відсутність королівського наказу. Зрештою, полки Миколая Мочарського і Олександра Пісочинського затрималися біля Києва, оскільки «не стала ріка» (не замерз Дніпро). З останніми було близько 2 тис. кварцяного війська і декілька тисяч козаків. Щ. Вишель пообіцяв через М. Орла надіслати до Новгород-Сіверського 6 тис. війська, однак не визначив термін їх прибуття. Я. Кунинський сподівався надходження цієї допомоги не раніше, ніж на Різдво. З місією М. Орла Я. Кунинський пов'язував великі надії. Вихідці з міста повідомляли Б. Болтіну, що 9 грудня Я. Кунинський сказав «руським людям» (у першу чергу під цим терміном слід розуміти православних), щоб почекали чотири тижні; якщо ж протягом цього терміну не прибуде допомога, то він випустить «руських людей» з міста. Останні присягли на вірність королю («хрест цілували»). Однак інформація про марність сподівань на допомогу вже через два тижні стала відома як обложеним, так і московській розвідці.

14 грудня путивльський воєвода А. Литвинов-Масальський надіслав Б. Болтіну підкріплення в кількості 250 чол. на чолі з Григорієм Толчениновим, яке складалося з підрозділів дітей боярських, стрільців і козаків. Одночасно з Путивля під Новгород-Сіверський було відправлено 70 «охочих людей» під керівництвом селітряника Дмитра Горбунова. Перехід цих частин з Путивля до Новгород-Сіверського, зважаючи на відстань між ними – 90 верст – і зимові умови, мав зайняти не менше тиж-

ня. Отже, Б. Болтін отримав підкріплення між 20 і 22 грудня. Воно, як засвідчують джерела, лише покрито втрати, яких зазнало військо Б. Болтіна під час боїв 5, 7 і 10 грудня та облоги міста. Особливо значних втрат зазнала піхота, зокрема, севські стрільці втратили 30% свого особового складу.

Напередодні вирішального штурму міста. 25 грудня, після прибуття допомоги з Путивля, Б. Болтін мав у своєму розпорядженні 1260 чол.

Того ж дня, користуючись тим, що русло Десни частково скував лід, обложені здійснили вилазку з наміром зруйнувати один з острожків, зведених московськими ратними людьми. Акція частин Я. Кунинського була вчасно помічена, і московські кінні й піші частини під керівництвом Івана Волжина та Ігната Кривцова відтіснили їх назад у місто. Б. Болтін все ще вважав можливість взяття міста без артилерії і достатнього числа піших частин малоімовірною.

Лише 30 грудня, після наради, проведеної керівництвом московського війська, було вирішено йти на штурм міста. Його розпочали о четвертій годині ночі. Путивльському селітрянику Дмитрові Горбунову вдалося підпалити Єрусалимську (південну) башту. Дерев'яне місто було вдячним матеріалом для пожежі. Досить швидко вогонь поширився на всю південну половину міста. Обложеним вдалося зупинити поширення пожежі лише біля підземного складу пороху. Частина оборонців на чолі з капітаном Я. Кунинським піднялася на Троїцьку (північну) башту й, прорубавши ворота, кинулася тікати стародубською дорогою. Московські ратні люди їх впіймали. Одинадцять шляхтичів та два ксьондзи засіли у башті над Микільськими воротами. Розуміючи, що ситуація безвихідна, вони погодилися на капітуляцію за умови відпущення їх із сім'ями. Б. Болтін надіслав до них своїх представників Софрона Тютчева, Ігната Кривцова, Олександра Хитрова та Івана Стремоухова. Останні прийняли капітуляцію на запропонованих обложеними умовах. Інша шляхта погодилася скласти зброю на аналогічних умовах. Направлені Б. Болтіним для гарантування безпеки шляхтичів та їх сімей дворяни і діти боярські на чолі з С.Тютчевим через пожежу й безчинства ратних людей не змогли доставити капітулянтів та членів їх сімей у штаб війська. Пізніше Б. Болтіну довелося силою забирати їх з полону для відправлення до Москви. Серед тих, хто склав зброю, виявилася група з 50

шляхтичів і 40 гайдуків, які вже були зібралися біля одних з міських воріт з наміром прорватися через стрій московських військ, але в останній момент повірили обіцянкам Б. Болтіна й здалися. Всього в полон було захоплено близько 400 чол. Двома партіями переможці відправили до Москви 75 шляхтичів, понад 330 гайдуків, пахолків, ланових і запорозьких козаків. Дві тисячі посадських людей і повітових селян Б. Болтін розпорядився вивести з палаючого міста й привести до нього на реєстрацію, але більшість із них була розібрана дворянами і дітьми боярськими. Спроби Б. Болтіна виправити ситуацію виявилися безуспішними. Переможцям дісталася й частина артилерії, що знаходилася в місті: 8 з 12 мідних литих гармат та 5 з 10 затинних (фортечних).

Взяття Новгород-Сіверського було частиною плану дальшого руху на Стародуб і з'єднання там з контингентом військ, що просувався на південний захід від Брянська. Однак вирушити на Стародуб з Новгород-Сіверського московські військові частини не могли у зв'язку з тим, що внаслідок пожежі Новгород-Сіверський виявився не придатним для оборони. Вже в кінці грудня Б. Болтін, якому відтепер доручалося опікуватися цим містом, разом з іншим воєводою Іваном Єропкіним віддав наказ зводити острог заввишки 2 сажні*,²а замість спаленої Єрусалимської башти – дерев'яну вежу заввишки 10 сажнів (більше 21 м). Лише із завершенням цих робіт та прибуттям до Новгород-Сіверського німецької піхоти вже на початку нового 1633 р. І. Єропкін на чолі частини військ, які відзначилися взяттям міста, вирушив на Стародуб.

Заходи, здійснювані воєводами щодо укріплення Новгород-Сіверського, у Москві були визнані незадовільними. Царська грамота, надіслана до Новгород-Сіверського з Розрядного приказу 16 січня 1633 р., вимагала не лише зведення нових укріплень, але й звезення з повіту помолоченого хліба і закладення його у житниці.

Ще під час перебування І. Єропкіна у Новгороді-Сіверському між ним та Б. Болтіним постійно виникали якісь непорозуміння. І. Єропкін вважав, що війська після взяття міста і приведення місцевого населення до хресного цілування царю повинні відразу ж відправитися на Стародуб; Б. Болтін наполягав на

* один сажень дорівнював 2 метрам 134 см

необхідності укріплення міста. Він це аргументував як знищення старих укріплень, так і близькістю ворожих підрозділів, зокрема очолюваних Щ. Вишлем. У січні 1633 р. на частині городища, що підпорядковувалася Б. Болтіну, був поставлений острог; І. Єропкін на своїй частині ставити острог заборонив. Так само останній заперечував проти зведення в'їзної вежі. Щоб розв'язати конфлікт, І. Єропкін разом з німецьким полковником Анце-Фрідріхом Фуцом на чолі військових підрозділів 17 січня відправилися на Стародуб, а партнером Б. Болтіна по воєводству в Новгороді-Сіверському був призначений Іван Бобрищев-Пушкін. З ним у місто було відправлено дві пищалі та ядра до них. За наказом царя до нового воєводи мали бути відправлені військові контингенти – по 100 стрільців з Путивля, Севська й Рильська, 100 дітей боярських з Курська, 100 дітей боярських та козаків з Рильська. Після виконання цього наказу залога зруйнованої фортеці перевищила 1000 осіб. Складалася вона з трьох контингентів: 520 військових підпорядковувалися І. Бобрищеву-Пушкіну, 388 – Б. Болтіну, 240 перебували під керівництвом карачевського голови Івана Буцнева та невідомого (за прізвиськом) путивльського стрілецького голови.

Здобуття Новгород-Сіверського було дуже важливим, але не єдиним успіхом московських військ на південному фланзі московсько-річпосполитської війни. У відповідь на низку розвідувальних акцій супротивника, серед яких був похід Гриневського, срібнянського урядника Я. Вишневецького, на чолі 50-особового загону в деревню Новгород-Сіверського повіту Камінь, з Путивля і Рильська були надіслані військові підрозділи, що мали йти під Роменський острог. Останній знаходився всього за 80 верст від Путивля і тому міг використовуватися як опорна база для шляхетських і козацьких військ, про збір яких Я. Вишневецьким постійно надходили відомості. 2 січня 1633 р. путивльські й рильські кінні загопи на чолі з головами Леонтієм Литвиновим, Семеном Воцаніним, Василем Люшиним і Петром Суковкіним підійшли під Роменський острог і за версту від нього вступили в бій із загоном роменського урядника Криштофа Сіножацького. Бій завершився перемогою московських військ. Їм вдалося також взяти міські укріплення. К. Сіножацький з оборонцями, які залишилися живими, замкнувся в замку. Переможцям дісталися знамена та

гаківниця – фортечна рушниця, яка стріляла залізним дробом та кам'яною картечцю.

Тактика, застосована московськими військами при штурмах Батурина й Ромен, свідчить, з одного боку, про відсутність достатніх сил у прирубіжних воєвод для проведення планомірної війни, з іншого – про сподівання такими набігами і винищенням запасів збіжжя та боеприпасів примусити супротивника залишити прикордонні укріплені пункти й відійти в глиб країни.

Успіхи московських військ під Батурином, Ромнами і особливо Новгородом-Сіверським на деякий час деморалізували супротивника. Цим можна пояснити, що надзвичайно швидко, 18 січня 1633 р., капітулювала залога Стародуба на чолі з капітаном Станіславом Колнацьким. При цьому в місті були достатні запаси пороху, свинцю, збіжжя. Важливим чинником, що сприяв капітуляції місцевої залоги, стала наявність у її складі великої кількості колишніх московських бояр, які перейшли в 1619 р. на службу до Речі Посполитої. Взяття Стародуба дозволило московським військам направитися в район Гомеля, взяття б якого поряд зі взяттям Кричева і Мстиславля означало зростання територіальних претензій Московської держави до Речі Посполитої, оскільки всі ці міста знаходилися за межами втраченої згідно з Деулінським перемир'ям території.

Після зруйнування Батурина шляхетські й козацькі загони почали зосереджуватися у Борзні. Тут ніжинському капітанові Щ. Вишлю вдалося зібрати близько 200 чол. Вони були відправлені під Путивль для отримання інформації про дії й наміри супротивника, але при поверненні назад були розгромлені біля Борзни. Згідно з відомостями полонених поляків, головні сподівання Щ. Вишель покладав на Я. Вишневецького, який формував кінні й піші роти у своїх задніпровських володіннях, та О. Пісочинського, що мав відвоювати Новгород-Сіверський і йти далі на Путивль; реєстрові ж козаки продовжували вичікувати, залишаючись у місцях розміщення своїх полків.

Очікуваний Щ. Вишлем О. Пісочинський прибув до Ніжина після Різдва 1632 р. з двома тисячами жовнірів. Навіть від своїх підлеглих О. Пісочинський приховував правдиву інформацію про плани походу, поширюючи відомості про наміри йти на Стародуб. Взяті 27–28 січня 1633 р. «язики» повідомляли в Путивлі, що він 24 січня вийшов вже з Борзни на Стародуб, а в селі Макошині призначався збір, куди, крім О. Пісочин-

ського, спішили 500 чол. з Чернігова на чолі з Борисом Грязним та 500 чол. з Ніжина під керівництвом Аверкія (ймовірно, Г. Веркія Олешковського). Московські воєводи на дезінформацію «клянули»: зокрема, путивльські воєводи писали про це в Стародуб, Рильськ, Новгород-Сіверський і навіть надіслали в Стародуб як підкріплення підрозділ Федора Оладьїна.

Натомість реальні події засвідчували інші наміри О. Пісочинського, призначеного головнокомандувачем військ на Задніпрянській Україні. Вже 17 січня, тобто незабаром після прибуття О. Пісочинського, з Ніжина в деревню Гирина Новгород-Сіверського повіту прийшов польський загін (більше 100 чол.) з метою добути «язиків». 26 січня ще один загін, вже посланий з Борзни, з'явився поблизу деревні Мельна того ж повіту. Нарешті, 27 січня, за три години перед світанком, шляхетські й козацькі підрозділи з'явилися за версту від Новгорода-Сіверського, у Спаському монастирі. Послані Б. Болтіним за ними підрозділи дворян, дітей боярських і козаків під керівництвом Любима Люшина наздогнали їх у селі Мезин, за 20 верст від Новгорода-Сіверського, і виявили, що в селі стоїть кошами ціле військо, яке поповнюється новоприбулими контингентами. Частина Л. Люшина були навіть оточені жовнірами та козаками і лише прохання Б. Болтіна повернути частини, що марширували під Стародуб, до Мезина, відвернуло катастрофу. Бій, що відбувся вночі під Мезином, завершився відступом жовнірів (700 чол.) до місця впадіння Сейму в Десну. Одну з причин цього слід вбачати в тому, що не встигли підійти козаки (800 чол.), які теж мали місцем збору Мезин. Козаки, захоплені в полон, повідомили про швидкий прихід до Ніжина з Переяслава і Чигирина реєстрових козаків з артилерією з метою маршу на Новгород-Сіверський.

Відомість про зосередження збройних людей у Ніжині й Борзні підтвердили полонені, захоплені під час розвідувальних походів путивльських підрозділів під Борзну й Івангород. Згідно з їх показами, основних підрозділів запорозьких козаків у Ніжині ще не було; їх прибуття очікували з дня на день. Отримав підкріплення і роменський урядник К. Сіножацький: 300 реєстрових козаків під керівництвом сотника Симона Івановича надіслав до Ромен лубенський полковник Лавер Харченко.

У середині лютого Б. Болтін вже мав достовірну інформацію про підготовку польсько-козацьких частин до походів на

Путивль та Новгород-Сіверський. Вони з'явилися під Путивлем 9 березня. Регулярні частини були представлені полками О. Пісочинського, М. Мочарського та київського підчашія Теодора Воронича. Щ. Вишель привів із собою шляхетське ополчення. Було під стінами Путивля й козацьке військо. Мав взяти участь у цьому поході і князь Я. Вишневецький зі своїми частинами. Загальну чисельність жовнірів, шляхти й козаків путивльські воеводи А. Литвинов-Масальський і А. Усов оцінили в 5 тис. чол. Звідси можна зробити висновок – цей похід мав виключно пропагандистський характер. Взяти міцну кам'яну фортецю, яку являв собою Путивль, таким обмеженим контингентом військ, без регулярної піхоти, зі слабкою артилерією було річчю неможливою. До цього слід додати умови зими та відсутність стійкого зв'язку з тилом, який би забезпечував війська продуктами харчування, одягом та боеприпасами. Як тільки польсько-козацькі війська почали приступати до міста з усіх сторін, з острога вийшли місцеві військові підрозділи, вибили супротивника з посаду, не давши можливості нападникам навіть спалити останній. Судячи з наступного перебігу подій, польсько-козацькі війська, завдавши збитків околиці Путивля, повернулися на місця попередньої дислокації – до Ніжина та Борзни – з метою накопичити сили для більш вдалого походу знову ж таки на Путивль.

Військовому керівництву на чолі з О. Пісочинським стягнути потрібні сили на Чернігово-Сіверщину було завданням майже неможливим. Сам регіон мав обмежені людські ресурси; реальна ж допомога з глибини країни ускладнювалася постійною напругою на інших кордонах Речі Посполитої. Коронний сейм, що розпочав свою роботу в лютому 1633 р., ухвалив рішення про вербування нових військових підрозділів з метою скерувати їх під Смоленськ. Відтак основні військові ресурси Речі Посполитої, як, зрештою, й Москви, направлялися до Смоленська. Керівництво московськими частинами на південному театрі війни контролювало основні укріплені міста Сіверщини (Почеп, Трубчевськ, Стародуб, Новгород-Сіверський) і тому повністю зосередило свої зусилля на проведенні розвідувальних і локальних військових операцій, що мали на меті руйнування господарської та військової інфраструктури супротивника.

Найбільш боєздатні частини польсько-козацького війська на чолі з О. Пісочинським та М. Мочарським (2 тис.) перебува-

ли на початку березня в Ніжині. У Борзні, яка контролювала шлях з Путивля на Ніжин, знаходилося 550 чол.: 200 – піддєглих Щ. Вишлю, 50 – Б. Грязному, 300 повітових людей з пищалями – кременевими рушницями, що заряджалися з дула. Запорозькі козаки, які саме обрали нового гетьмана – Бабича, розмістилися в Прилуках. Крім цього, в укріплених поселеннях Чернігово-Сіверщини і київського Задніпров'я знаходилися невеликі залоги чисельністю 50–100 чол.

Готуючи черговий похід на Путивль, О. Пісочинський та його оточення організували низку маневрів, які мали на меті відволікти увагу московських прирубіжних воевод від планованого напрямку руху польсько-козацьких військ. 4 квітня вздовж Псла вийшло в Рильський і Курський повіти близько 100 чол., які були внаслідок бою з путивльськими ратними людьми на чолі з Афанасієм Коровяковським розпорошені. Майже одночасно, 5 квітня, з Чернігова під Стародуб прийшли військові частини чисельністю 3 тис. чол., керовані Бодашевським, Санковським, Волком, Скарбовським і Побідинським. Ймовірно, ця акція була організована нещодавно призначеним чернігівським старостою Мартином Калиновським. Ці частини штурмували місто, почавши штурм вночі й завершивши його о 4-й годині дня. Зазнавши втрат під час штурму, а також вилазок залоги, нападники відступили. Така спроба здобути Стародуб мала місце й 15 квітня, але знову ж таки не принесла очікуваних результатів. Того ж 15 квітня біля річки Корені, за 3 версти від Білгорода, відбувся бій між білгородськими ратними людьми на чолі з головою Данилом Везеніним та якимось загоном «литовських» людей, що повертався з-під Валуйок.

Втім план походу на Путивль керівництву польсько-козацьких військ приховати не вдалося. Вже 24 квітня путивльські воеводи князь Нікіта Гагарін та Андрій Усов знали, що О. Пісочинський готується йти на Путивль. Отримавши таку інформацію, місто стало готуватися до оборони. Тут був збудований новий острог, в якому воеводи поселили служилих і жилецьких людей; зміцнювалися міські укріплення.

Тим часом О. Пісочинський вже отримав королівське розпорядження йти разом зі своїми жовнірами та запорозькими козаками під Смоленськ. Тепер його план не передбачав облоги і взяття Путивля; він сподівався спустошити московське пограниччя і відкрити шлях польсько-козацькому війську на

Смоленськ. Однак з цим не погоджувалися козаки, що склали більшу частину війська. За їх твердженням, відхід з Задніпров'я без взяття Путивля призвів би до його завоювання московськими військами. Козаки переконували О. Пісочинського, що облога не продовжиться більше 2–3 днів. Під їх тиском О. Пісочинський погодився на облогу Путивля. На початку травня козаки, як реєстрові, так і випищики та набрані з вільних людей, почали стягуватися до Білих Веж. Сюди було привезено 20 гармат і навіть човни для переправи через Сейм.

Знаючи про невідворотність походу польсько-козацького війська на Путивль, прирубіжні воєводи всіяко намагалися відтягнути його початок, щоб дати шанс Путивлю підготуватися якнайкраще. З цією метою на початку травня з Новгород-Сіверського місцевим воєводою Іваном Бобрищевим-Пушкіним був відправлений досить значний загін чисельністю 250 чол. на чолі з Наумом Пушкіним під острожки Блистова й Мена. Обидва укріплені пункти були взяті й спалені.

24 травня польсько-козацьке військо з'явилося під мурами Путивля. Крім полків О. Пісочинського та М. Мочарського, тут знаходилися підрозділи князя Я. Вишневецького та запорозькі козаки на чолі з гетьманом Дорошем (ймовірно Дорошем Кучковичем). Загальна ж чисельність польсько-козацького війська сягала 30 тис.

В цілому польсько-козацьке військо було слабо підготовлене до довготривалої облоги. Воно не мало регулярної піхоти, артилерія була лише у козаків. Натомість, воєводам вдалося зміцнити міські укріплення. У Путивлі на час облоги виявилось близько 20 тис. чол., з них більше половини складали служилі й жилацькі люди, підготовлені для ведення війни. Безуспішність спроб взяти міські укріплення вимусила О. Пісочинського 19 червня зняти облогу.

Події під Путивлем, що щасливо завершилися для московської сторони, примусили більшу увагу приділити Новгороду-Сіверському. Ситуація у ньому залишалася нелегкою. Ще в кінці березня була видана царська грамота про виділення для Новгород-Сіверського з Рильська 600 пудів солі. Згодом, на початку липня цар видав указ про відправку 500 четей жита із Севська до Новгород-Сіверського. Але хліб до міста надійшов запізно. Місцевий гарнізон був уже деморалізований. Розпочалися масові втечі служилих людей. На середину серпня 1633 р.

з Новгорода-Сіверського втекло 100 курських дітей боярських, 70 курських стрільців, 100 чернігівських стрільців.

Але особливо складною ситуація була з міськими укріпленнями. Острог у багатьох місцях завалився. Тайник з Десни, що існував до штурму міста, згорів і перестав функціонувати, тому води більше взяти було ніде, оскільки колодязів у місті не було.

Зрештою, у середині червня 1633 р. після місії до Москви представника новгород-сіверського воеводи В. Люшина було прийняте рішення про виділення 400 рублів на приведення до ладу новгород-сіверських укріплень. Згідно з указом царя від 19 липня 1633 р., у Новгороді-Сіверському мали бути поставлені новий тиновий острог «на іглу», тобто загострений вгорі, дубові ворота й вежі. Для виконання цієї роботи був надісланий столяр Захар Семенов; ще по п'ять столярів мали делегувати до Новгорода-Сіверського з Рильська, Севська й Брянська. Глухі вежі пропонувалося зробити круглими або чотирикутними. Острог мав бути обведений ровом, обкладеним з обох боків дубовим кругляком. Між ровом і острогом планувалося поставити невисокий частокіл. Острожні стіни мали бути з терасами, системою розташованих на різній висоті бійниць. Для уникнення швидкого руйнування веж і стін столяри готувалися оббити їх драницею. Царська грамота зобов'язувала зведену систему укріплень скреслити на папері й план надіслати до Москви.

Разом із В. Люшиним, який повертався у Новгород-Сіверський, було відправлено 50 мушкетів та більш ніж 9-пудовий, дзвін, який пропонувалося встановити у воротах.

З усього було видно, що московська влада розраховувала надовго залишитися у Новгороді-Сіверському. І. Бобрищев-Пушкін отримав з Москви завдання встановити можливості внутрішніх прибутків міста. Вони виявилися обмеженими. Прибутки від кабаків, митниці, перевозу, складів, які за Речі Посполитої складали 660 рублів щорічно, тепер могли дати максимум 55 рублів річно. Місто перестало бути привабливим для купців. Утім, відповідні посадові особи в Москві мало дослухалися до аргументів І. Бобрищева-Пушкіна і наказували встановити мито на торгівлю медом і пивом, а також за безмитну торгівлю «корчемним питтям» їх ініціаторів карати биттям батогами та садінням до в'язниці. В цілому ж спроби налагодити економічне й торгове життя у Новгороді-Сіверському в умовах війни, що продовжувалася, були приречені на невдачу.

Протягом майже всього червня на Задніпровській і Сіверській Україні спостерігалось відносно затишшя. З боку Речі Посполитої воно було закономірним. Найбільш боєздатні частини, розташовані на Чернігово-Сіверщині, готувалися передислокуватися під Смоленськ. Московські ж прирубіжні воеводи ще деякий час очікували повторення рейдів супротивника в підлегли їм повіті. Крім цього, якраз у червні відновилися татарські напади на південні повіті Московської держави. Коли татарські напади вдалося відбити, то на початку липня півтисячний загін московських ратних людей вирушив у напрямку Чернігова. Назустріч їм вийшли польсько-козацькі частини. Сутичка відбулася в селі Петрушкіно, за 7 верст від Чернігова. Перевага виявилася на боці московських частин: їм вдалося захопити навіть знамена й литаври. Значення цієї локальної перемоги зросло, коли стало відомо, що саме ці польсько-козацькі частини планували похід на Новгород-Сіверський.

У другій половині липня активізувалися путивльські й рильські воеводи. Їх цілком стали Ромни. Нападники взяли й спалили міські укріплення, захопили в полон 30 чол. До рук переможців також потрапили гармати, знамена й литаври. Акції у відповідь польсько-козацьких частин були малоефективними. Зокрема невдачею завершився похід 300-особового загону полковника Косаревського на Стародубщину, який в результаті сутички з московськими підрозділами біля села Найпутовичі був розпошений.

Уряд Речі Посполитої, приділяючи основну увагу підготовці походу армії під керівництвом Владислава IV під Смоленськ, у липні активно працював над залученням до цієї акції запорозьких козаків, які після відходу від Путивля основні свої сили й артилерію зосередили в Переяславі. Після того, як О. Пісочинський з кварцяними жовнірами відправився під Смоленськ, керівником оборони Сіверської України й організатором відправлення козаків до Смоленська став чернігівський підкоморій А. Кисіль. Останній, агітуючи козаків іти під Смоленськ, одночасно вимагав направлення на Задніпров'я кварцяних підрозділів з Поділля. Переговори з козаками проходили не просто. 19 липня Владислав IV, перебуваючи у Вільні, звернувся до них з закликом вирушити під Смоленськ. 18 липня коронний канцлер Якуб Задзік у листі до К. Радзивілла писав, що є надія на прибуття козаків. Як впливає з листа, канцлеру ще не були

відомі результати козацької ради, яка відбулася під Переяславом, в урочищі Буланчик, у кінці липня. На раду, крім А. Киселя, прибув посланець від С. Конєцпольського корсунський підстароста Андрій Павловський. Судячи з його реляції, благословив козаків на марш до Смоленська київський митрополит Петро Могила. Рішення, схвалене на раді, відповідало сподіванням короля та його оточення. Збираючись на Смоленськ, козаки на прохання А. Киселя погодилися залишити на Задніпров'ї полк Лавринка, але наполягали на тому, щоб чернігівський підкоморій на час війни постійно мешкав у Носівці. Рішення козацької ради схвально було оцінене королем, який у листі до А. Киселя від 9 серпня дякував йому за допомогу й повідомляв, що С. Конєцпольський має надіслати за Дніпро кілька кварцяних хоругв.

Відхід козаків із Задніпров'я не залишився невідомим для московської розвідки. Повернення в кінці липня козаків на чолі з Яцьком Остряниним з-під Валуйок, де вони здобули великий острог, і Білгорода, спроба захоплення якого завершилася невдало, на Задніпров'я переконало московських воєвод, що козаки готуються відправитися саме на Смоленськ через білоруські землі.

Рішення про нанесення значного удару по силах супротивника на Чернігово-Сіверщині, безперечно, було прийняте в Москві. Як впливає із ситуації, такий удар мав на меті відтягнути частину польсько-козацьких сил з-під Смоленська. Крім цього, московська розвідка ще з середини липня почала отримувати інформацію про зосередження військових підрозділів ворога у Чернігові з метою йти на Новгород-Сіверський. Це певною мірою пришвидшило рішення московської сторони про початок інтервенції на контрольовану Річчю Посполитою територію Чернігово-Сіверщини.

Для її реалізації з Москви разом з воєводою Ф. Бутурліним до Новгорода-Сіверського було надіслано 500 чол., серед яких знаходилося багато родовитих бояр. Одночасно інший керівник походу – Г. Аляб'єв зібрав у тому ж Новгороді-Сіверському 1,5 тис. ратних людей з Рильська та інших прикордонних міст. Метою походу було взяття Чернігова – останнього не підпорядкованого Москві значного укріпленого міста на території Сіверщини.

26 серпня Ф. Бутурлін і Г. Аляб'єв вирушили з Новгород-Сіверського на Чернігів. Через п'ять днів їх підрозділи дісталися до переправи через річку Снов навпроти села Клочкова. Коли наступного дня московські війська пішли на штурм міста біля в'їздної брами, їх наступ був відбитий. Зрозумівши, що несподівано місто захопити не вдасться, воеводи розташували війська табором за мурованим монастирем святої Пречистої, де в киево-руську добу знаходився Чернігів. Це було найбільш важкодоступне місце для стрільби із замкових гармат. Вночі воеводи розпочали штурм міста з боку хуторів і халуп, розташованих на підзамчі. Обложені, проте, встигли запалити хутори й халупи, що не могло зашкодити замкові, який розташовувався на підвищенні. Завдяки пожежі й каганцям, вивішеним із замкових стін, залога добре контролювала всі дії супротивника. Спроба московських військ підійти до замкових стін призвела до втрати 30 чол., у тому числі й 7 бояр. Після цього війська відійшли до свого табору. Наступного дня, 2 вересня, московські бояри забавлялися герцями з товаришами кінної хоругви Костянтина Волка, яка чисельністю 100 чол. була залишена в місті старостою М. Калиновським. Того ж дня московські воеводи намагалися схилити обложених до капітуляції, обіцяючи всіх випустити із замку. 3 вересня війська Ф. Бутурліна й Г. Аляб'єва штурмували Лоївську браму й почали вже рубати палі, але обложеним вдалося вбити одного з керівників штурму, і його підлеглі відступили. На суботу, 4 вересня, був призначений останній штурм замку. Несподівано за Десною з'явився А. Кисіль зі своєю козацькою хоругвою (100 чол.). Малоімовірно, щоб він знав про облогу, а під Черніговом з'явився, мабуть, цілком випадково. Обложені надіслали до нього Теодора Криницького з проханням поспішити на допомогу. Нечисленна хоругва А. Киселя не являла значної небезпеки для московських військ, але на руку обложених зіграла помилкова відомість православного попа, який прибув до табору Ф. Бутурліна й Г. Аляб'єва з села Копачова, про підхід до Чернігова 3 тис. людей А. Киселя. Тому, коли два невеликих зағони хоругви чернігівського підкоморія з'явилися біля Слабинського перевозу, вишукуючи місце для переправи, московська сторожа стривожилась. На щастя обложених, тоді ж підоспіла до Чернігова кінна хоругва з Ніжина, сформована з випищиків місцевим старостою Мартином Казановським.

Замість штурму московські війська відійшли на північний схід до Клочкова й, зробивши вночі міст через ріку, з нагробованим пішли до Новгород-Сіверського. Московські втрати при штурмах Чернігова підкоморій обраховував на 100 чол. Слід зазначити, що дані, отримані московською розвідкою, про наявність у Чернігові 2 тис. служилих людей, були дуже завищені. Реально ж місто обороняли, рахуючи й міщан, 300 чол.

А. Кисіль у той момент не мав у своєму підпорядкуванні ні жовнірів, ні козаків. Полк під керівництвом Лавринка здійснював похід на Білгород і повернувся лише після 22 вересня. На початку вересня гетьман повідомив А. Киселю, що зміг надіслати йому на допомогу лише хоругву київського підчашія Т. Воронича. У свою чергу, Владислав IV у листі до чернігівського підкоморія радив покладатися на полк Лавринка. А. Кисіль, ображений на те, що йому навіть не дозволили, посилаючись на брак коштів у скарбі, набрати козацьку роту, в листі до гетьмана висловив сумнів у тому, чи король взагалі отримує достовірну інформацію про події на Задніпров'ї. С. Конєцпольський у відповіді підкоморію, даній 17 вересня, намагався його заспокоїти, стверджуючи, що король володіє ситуацією, й повідомляв про швидке прибуття за Дніпро, крім хоругви київського підчашія, якихось частин, сформованих київським воєводою Янушем Тишкевичем.

На цей час підрозділи путивльських голів Никифора Яцина і Ф. Оладьїна вже взяли великий острог в Івангороді. Знищення були настільки значними, що місцевий урядник Яськевич не вбачав сенсу залишатися в Івангороді й виїхав геть. Про рух московських військ А. Кисіль отримав інформацію напередодні від борзненської сторожі. Більш докладну інформацію надав шляхтич Роїнський, що встиг втекти від московських військ. За його даними, це військо, як і попереднього разу, очолювали Ф. Бутурлін та Г. Аляб'єв. Чисельність його зросла до 4 тис.; воно мало навіть артилерію. Військо воєводи поділили на дві частини: одна з гарматою мала йти новгород-сіверським шляхом на Чернігів, інша від Путивля – на Бобровицю. Ніяких замків, крім Чернігівського, московські війська не мали брати; їх завдання полягало у знищенні господарських ресурсів волостей, щоб населення залишило укріплені пункти регіону. Якийсь час А. Кисіль потратив на збирання сил. Зрештою, 16 вересня підкоморій на чолі зібраних шляхтою частин (близько

1 тис.) став табором під Сиволожем, неподалік від Борзни, очікуючи приходу московських військ. Через два дні у таборі була отримана інформація, що Ф. Бутурлін та Г. Аляб'єв вирушили зі Стародуба на Чернігів. Керівництво частин, розташованих під Сиволожем, сприйняло її з недовірою. І лише коли 22 вересня А. Кисіль отримав повідомлення від чернігівського підстарости про рух Ф. Бутурліна на чолі 4-тисячного війська на Чернігів, він негайно вдався до дій. Виславши один розвідувальний загін під Путивль, підкоморій із військом похідним майже цілодобовим маршем направився рятувати Чернігів. Коли Ф. Бутурлін знаходився вже за сім миль від міста, А. Кисіль із військом встиг увійти до Чернігова і таким чином суттєво зміцнити його залогу. Два дні залога перебувала без жодної відомості про дії ворога. Зрештою, розвідувальний загін, посланий під Путивль, привів «язика», який повідомив, що Ф. Бутурлін та Г. Аляб'єв, довідавшись про зміцнення чернігівської залоги, повернули на Путивль і тепер планують вдарити по Миргороду або Ніжину. Залишивши в Чернігові хоругви М. Казановського, Острозьких-Заславських, Т. Криницького, Адріана Фірлея Броневського та свою (всього 400 чол.), А. Кисіль, як й інша шляхта, почали організовувати оборону своїх замків. Згодом підкоморій отримав відомість від Щ. Вишля про рух московських військ під Борзну. Ситуація вже не була така критична, оскільки з походу на Білгород повернувся полк Лавринка, якому А. Кисіль дав розпорядження йти до Івангорода, де призначався збір польсько-козацького війська.

Інформація «язика» про перенесення військових дій Ф. Бутурліним та Г. Аляб'євим із Сіверської на Задніпровську Україну виявилася достовірною. 7 жовтня московські підрозділи направилися білгородським шляхом на Миргород. Вже через три дні, переправившись через річку Хорол, вони прийшли під місто, а наступного – взяли великий острог; останній, а також посад й слободи біля міста спалили і вирушили назад. Відомість про московський похід поширилася по Задніпров'ю досить швидко. Лавринко з козаками, підрозділи, очолювані слугами князя Я. Вишневецького, та урядники прикордонних міст зі своїми почтами поспішили на допомогу, плануючи перерізати супротивнику шлях до відступу в Московську державу. Однак 12 жовтня, не дочекавшись збору всіх військових підрозділів, що саме надходили, лубенський урядник князя Ми-

колай Длотовський і козацький полковник Пирський зі своїми людьми вступили в бій з московським військами за 10 верст від Миргорода. Полонені, приведені до Путивля, стверджували, що козаків і людей урядника нараховувалося 3 тис. Цифра перебільшена, зважаючи на те, що перемога московських частин була незаперечною: переможені втратили свої знамена, їх гнали три версти, Пирський у бою загинув. Відійшовши 30 верст від Миргорода, біля місцевості П'ять Моги, московські війська зустріли другий контингент військ Я. Вишневецького й козаків. Очолювали його синицький урядник князя Маркевич та невідомий (за прізвиськом) глиньський урядник скарбового писаря Філона Мировицького. Бій, що відбувся, не приніс значної переваги якійсь зі сторін, але московським військам вдалося пройти до Путивля.

А. Кисіль, що перебував у Носівці, пояснюючи причини успіху московського походу на Миргород, звертав увагу на обмежену чисельність польсько-козацьких сил на Лівобережжі та схильність козаків після своїх походів розходитися по домівках. У середині жовтня на Чернігово-Сіверщину почали прибувати обіцяні королем і гетьманом військові підрозділи. Першим прибув до Чернігова з Києва брестський воєводич Феліціян Тишкевич на чолі декількох сот людей, навербованих київським воєводою Я. Тишкевичем. У кінці жовтня московська розвідка отримала дані про надходження до Чернігова з Києва і Червонограда 1 тис. кіннотників, 300 піхотинців і двох гармат. Зосередження військових сил на Сіверщині дало можливість польсько-козацьким військам перехопити ініціативу в організації наступальних дій. 8 листопада жовтня московський сторожовий пост виявив за 12 верст від Новгород-Сіверського на чернігівській дорозі 1,5-тисячне військо супротивника. Наступного дня вранці воно вже намагалося взяти міський острог. Полонені, взяті оборонцями під час вилазки, під час допиту сказали, що прийшли під Новгород-Сіверський полковники Розсудовський і Подеський; йшов під місто і Ф. Тишкевич, але де він зараз і які наступні плани війська, яке перебуває під Новгородом-Сіверським, вони не знають.

А. Кисіль, який за власний кошт вже півроку утримував козацьку хоругву, у поході на Новгород-Сіверський участі не брав. З одного боку, він докладав зусиль для зміцнення свого замочку в Носівці, у зв'язку з чим домігся передачі двох гар-

мат з Київського замку; з іншого, всіляко намагався узгоджувати дії козаків і місцевої шляхти.

Якоїсь значної активності сторін на Чернігово-Сіверщині в листопаді 1633 р. не спостерігалось. Здається, що основною причиною цього була осіння непогода, яка не давала можливості невеликим кінним підрозділам оперативно здійснювати рейди на територію супротивника. Тим більше, що під час походів, керованих Ф. Бутурліним і Г. Аляб'євим, економічний потенціал значних територій регіону, контрольованих Річчю Посполитою, був знищений. Польська ж сторона займалася укріпленням своїх оборонних пунктів у Сіверській та Задніпровській Україні, оскільки військових ресурсів для ведення наступальної війни все ще не мала.

З початком зими активність московських військ зросла. Орієнтовно в середині грудня досить значний загін прирубіжних воевод несподівано напав на Полтаву. Але оборонцям вдалося утриматися в замочку й дочекатися прибуття підтримки з сусідніх осад. В результаті нападники мусили втікати, залишивши всі хоругви, бубни, сурми й значну кількість вбитих.

Від С. Конєцпольського перед православним Різдвом до Борзни прийшло дві роти на чолі з Т. Вороничем (150 чол.). 200 чол. німецької піхоти перебувало вже в Басані. Роль організатора чергового походу на сусідні повіти Московської держави взяв на себе князь Я. Вишневецький. Як тільки надійшла інформація про прибуття Т. Воронича і німецької піхоти, князь розіслав листи в міста Лівобережжя, де оголошував збір військових сил у Лубнах та Лохвиці. Туди ж мали прибути люди Ф. Тишкевича, ніжинського старости М. Казановського, А. Киселя. Я. Вишневецький сподівався зібрати 20-тисячне військо. Перед старим Новим роком воно мало вирушити на Путивль або Рильськ і Комарицьку волость.

Московські прирубіжні воеводи довгий час про приготування Я. Вишневецького достовірної інформації не мали. У зв'язку з цим 27 грудня за ініціативою рильського воеводи В. Ромодановського був організований похід під Борзну й Ніжин. Збірні сили воевод, що того ж дня вирушили зі Спаського Поля, 5 січня 1634 р. штурмом взяли обидва борзненські остроги, попалили всі навколишні села й слободи, окремі з яких мали від 300 до 500 дворів. При штурмі були захоплені замкові гаківниці, десятки полонених. Дві хоругви Т. Воронича, що

перебували на той час у Борзні, як військові одиниці перестали існувати. Знищення регулярних частин армії Речі Посполитої не пройшло повз увагу Владислава IV. С. Конецпольський, випереджуючи запит короля щодо подій у Борзні, у своєму листі від 29 січня 1634 р. до монарха нарікав на необачність Т. Воронича та обіцяв, що з приходом за Дніпро підрозділів калушського старости Лукаша Жулкевського, який затримався через свої справи у судах та хворобу свого заступника ротмістра Цетнера, ситуація виправиться.

Незважаючи на падіння Борзни і загибель хоругов Т. Воронича, Я. Вишневецький продовжував підготовку запланованого походу. Йому передувала низка розвідувальних акцій польсько-козацьких частин. 10 січня 1634 р. у селі Мезин, за 20 верст від Новгород-Сіверського, був виявлений невеликий табір польсько-козацьких військ. «Язики», добуті там підрозділом Дмитра Кареева, повідомили в Новгороді-Сіверському про збір сил Я. Вишневецького у Прилуках та його намір йти під Новгород-Сіверський. Це викликало легку паніку у воєводи Б. Болтіна. Він писав у Розрядний приказ, що оборону міста забезпечує всього 360 ратних людей. Допомога, що була обіцяна царем воєводі, або ще не надійшла, або прибула лише частково. Так, севський воєвода Федір Пушкін мав прислати в Новгород-Сіверський 150 стрільців, 100 дітей боярських та 100 інших ратних людей, але до 15 січня з них не прибув ніхто. Не виконав повністю царського наказу і курський воєвода Петро Ромодановський, який мав відправити Б. Болтіну 100 дітей боярських, а надіслав лише 62 стрільці. Поширювалося і дезертирство, характерне для московської армії під Смоленськом.

Малоймовірно, щоб в оточенні Я. Вишневецького розглядали Новгород-Сіверський як мету планованого походу. Підхід до міста, крім традиційної переправи через Сейм, вимагав ще й форсування Десни. У випадку взяття міста поставало питання, ким його осадити: вся шляхта, більшість селян, що проживали в окрузі, були вивезені вглиб Московської держави. Нарешті, Новгород-Сіверська волость, спустошена протягом війни, не забезпечила б продуктами, робочою худобою численне військо під час облоги. Відомості, які отримали в середині січня путивльські воєводи про намір князя разом з козаками й німецькою піхотою направитися під Путивль, виглядали більш правдоподібними, але теж виявилися не зовсім точними.

Князь на чолі війська доволі несподівано з'явився під стінами Курська. 23 січня війська Я. Вишневецького разом з підрозділами Тишкевича (Феліціана?), К. Сіножацького та козаки полковника Лавринка прибули під Курськ й розпочали штурм міських укріплень. Місто вдалося відстояти, але місцевий воевода К. Ромодановський звертав увагу чиновників Розрядного приказу на недостатній ступінь забезпечення міста людьми та зброєю.

10 березня 1634 р. захоплені в полон між Борзною та Івангородом запорозькі козаки Кирило Андреев і Мелешко Савин у Путивлі навели достовірну інформацію про початок чергового походу. Згідно з їх свідченнями військо Я. Вишневецького і Л. Жулкевського 8 березня прибуло з гарматами на Спаське Поле, неподалік Батурина. К. Андреев та М. Савин оцінили його чисельність таким чином: поляків – 800, німців – 200, запорозьких козаків і охочих людей – 9 тис. Військо мало 9 гармат. Крім Я. Вишневецького і Л. Жулкевського, полонені серед керівного складу війська назвали А. Киселя, Щ. Вишля, К. Волка, запорозьких полковників Я. Острянина та Ілляша Караїмовича. Стосовно мети походу дані «язиків» були суперечливими. У Путивлі вони сказали, що король дав завдання війську йти в Комарицьку волость запасатися збіжжям, а звідтіля рухатися під Смоленськ. А вже в Москві у приказі К. Андреев повідомив, що військо має повертатися назад з-під Севська Муравським шляхом.

У той час, коли К. Андреев і М. Савин давали покази у Путивлі, військо Я. Вишневецького та Л. Жулкевського вже з'явилось під стінами Севська. Це стало повною несподіванкою для місцевої залоги. Перша інформація про підхід польсько-козацького війська надійшла в місто за дві години до його появи біля стін Севська. Внаслідок цього, від міста були відрізані комарицькі мужики, які мали його обороняти. Ратних людей у Севську виявилось мало, оскільки з інших міст підмога не надійшла.

Крім згаданих К. Андреевим і М. Савином під час допиту в Путивлі керівників походу, в таборі під Севськом перебували полковник М. Косаковський, ротмістри Т. Воронич і Насакевич, козацькі полковники: черкаський – Грицько, канівський – Данило, чигиринський – Латиш, корсунський – Філоненко. Поряд з жовнірами, шляхетськими частинами й козаками під Севськ

прийшли подимні мужики, яких Я. Вишневецький набирав по одному чоловікові з трьох дворів і начебто назбирав аж 5 тис., що здається мало правдоподібним. Перший приступ, який мав місце 10 березня, був непідготовлений і тому обложені відносно легко з ним справилися. Спроби взяття міста продовжувалися до кінця місяця. Після цього підрозділи Л. Жулкевського та Я. Вишневецького направилися грабувати московські волості. 1 квітня вони знаходилися в Комарицькій волості, за 40 верст від Карачева. Збитки, завдані цій волості – особистій власності царя, були величезними. Чи не вперше так безкарно Я. Вишневецький та чернігово-сіверські землеволодільці помстилися за збитки, завдані їх господарствам московськими військами в ході війни.

Акції польсько-козацького війська в Комарицькій волості змусили московську дипломатію швидше приступити до переговорів про укладення миру з Річчю Посполитою. Переговори на урочищі біля річки Полянівка розпочалися 30 квітня, але по обох боках південної ділянки польсько-московського кордону все ще продовжували готуватися до війни й організовували розвідувальні акції.

14 червня комісари Речі Посполитої й московські дипломати підписали мирний трактат. Через два дні цар Михайло Федорович видав грамоту прирубіжним воєводам про припинення військових дій. Проте ще в другій половині червня на південному відрізку польсько-московського кордону розігрувалися останні акти Смоленської війни. Саме тоді польсько-козацьке військо, надіслане безсумнівно Я. Вишневецьким, обложило Білгород й взяло великий острог. Метою походу не було взяття Білгорода. Це була війна за робочі руки. Всіх полонених, захоплених на посаді та в повіті, за винятком пристарілих, військо Я. Вишневецького вивело на Задніпров'я і розселило в Лубнах, Голтві, Миргороді, Лохвиці, Варві, Сенчі, Сорочині, Полтаві. Здається, що менш значних конфліктів між сторонами, які формально з початку червня перебували в стані миру, було ще немало.

Польсько-московська війна 1632–1634 рр. на Чернігово-Сіверщині була традиційною для того часу війною, яка передбачала знищення ресурсів ворога, його опорних пунктів. Лише в перші місяці війни московські війська поставили і виконали завдання оволодіти ключовими містами Сіверщини і закріпитися в них. Попри побутуюче в історіографії твердження про за-

хоплення цими військами Батурина, Ромен, Борзни й Миргорода, московські війська окремі з цих замочків повністю так і не взяли, а в тих, які були взяті цілком (Батурин в 1632 чи Борзна в 1633 рр.), не закріплювалися. Оскільки така тактика була характерна й для періоду, що передував оволодінню сіверськими містами, слід вважати бажання обмежити контрольовану територію з півдня течіями Десни і Сейму цілком свідомою стратегією московських воєвод. Цього їм в основному вдалося досягнути, що визначило, значною мірою, перевагу московських військ протягом більшого часу ведення війни. Ще одним чинником цієї переваги була наявність у прирубіжних містах Московської держави чіткої системи функціонування підрозділів служилих і охочих людей. Ленна ж система, впроваджена на Чернігово-Сіверщині після Деулінського перемир'я, виявилася не настільки ефективною, як на Смоленщині. Як наслідок, військові підрозділи, які утворювалися згідно із засадами цієї системи у військовий час, виявилися некомплектними, а інколи й морально не готовими до затяжної боротьби із супротивником. Останнє добре проілюстровано швидкою капітуляцією стародубського гарнізону. Регулярних військових частин Речі Посполитої протягом всієї війни в регіоні було обмаль, що нанівець зводило існуючу перед тим перевагу польського військового мистецтва над московським. Оборона Сіверської й Задніпровської України спала на плечі місцевої нечисленної магнатерії, панів та запорозького козацтва. Магнати й пани творили власні хоругви, в тому числі, як у випадку з Я. Вишневецьким, і з селян. Саме останньому, а також надісланим королем на Задніпров'я О. Пісочинському та А. Киселю випала роль організаторів його оборони. Місцеві капітани, які згідно з тією ж ленною системою мали це робити, з такою роллю не справилися.

Військові дії на території Чернігово-Сіверщини й прилеглих регіонів мали локальне значення, суттєво не впливали на хід війни. Доля війни вирішувалася під Смоленськом, де були сконцентровані основні сили обох сторін, запроваджувалися піші підрозділи західноєвропейського типу та нові методи військових дій.

Чернігово-Сіверщина протягом цієї війни зазнала жахливих спустошень; значною мірою була знищена міська мережа регіону. Велика частина місцевого населення, особливо з території між Десною, Сеймом і Клевенню, емігрувала до Московської держави. Наслідки цієї війни, в тому й числі економічні, під-

штовхнули центральну владу до трансформації своєї політики щодо регіону, створення тут окремого воєводства.

Питання для самоконтролю:

1. Причини і передумови Смоленської війни.
2. Роль козацького фактору у війні.
3. Територіальні здобутки сторін на Чернігово-Сіверщині в ході війни.
4. Роль Путивля в ході військових дій.
5. Дипломатичні та геополітичні наслідки Смоленської війни для Східної Європи.

Література:

1. Антонович М. Козацьке військо у Смоленській війні / М. Антонович. – Варшава, 1937. – 51 с.
2. Кулаковський П. Смоленська війна 1632–1634 років і Чернігово-Сіверщина / П. Кулаковський // Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. ССXLIII: Праці Історико-філософської секції. – С. 30–60.
3. Папков А. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века) / А. Папков. – Белгород, 2004. – 352 с.
4. Поршнева Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства / Б. Ф. Поршнева. – М., 1976. – 435 с.
5. Сташевский Е. Смоленская война 1632–1634 гг. Организация и состояние московской армии / Е. Сташевский. – К., 1919. – 328 с.
6. Флоря Б. Начало Смоленской войны и запорожское казачество / Б. Флоря // *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 443–450.
7. Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні 1633–1634 рр. / О. Целевич // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. XXVIII. – С. 1–72.
8. Kupisz D. Smoleńsk 1632–1634 / D. Kupisz. – Warszawa, 2001. – 221 s.
9. Lipiński W. Początek działań rosyjskich w wojnie Smoleńskiej (1632–1634) / W. Lipiński // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. – Warszawa, 1932. – Т. VI. – S. 29 – 61.